

OPSKRBA I PREHRANA

Opskrba i prehrana 2. dalmatinske brigade imale su specifična obilježja, jer su zadaci na opskrbi i prehrani izvršavani u vrlo složenim borbenim situacijama, pretežno na siromašnim brdsko-planinskim teritorijima i često u pokretu, a rezerve materijalnih sredstava nisu postojale. Brigada se prvenstveno oslanjala na podršku naroda. Izuzetak je bio u pribavljanju dijela oružja i municije koje su partijci i skojevci sa simpatizerima prikupili u vrijeme rasula bivše jugoslavenske vojske, aprila 1941. godine. Ta borbeno sredstva i razni plijen otet od neprijatelja u prvoj godini NOB bila su u naoružanju jedinica koje su ušle u sastav brigade na dan njenog formiranja.

»Kroz NOR, kao prvi i glavni izvor opskrbe bio je narod. On je dobrovoljno davao hranu, odjeću, obuću i tovarno-zaprežna grla. Narodna pomoć slivala se, kako s oslobođenog tako i s neoslobođenog teritorija u Narodnooslobodilački fond, koji je bio pri mjesnim organima narodne vlasti. Iz tog fonda na slobodnom teritoriju djelomično su snabdijevane i jedinice brigade.

Drugi izvor opskrbe, bio je neprijatelj od kojeg su otimani, prije svega, oružje i municija, zatim i druga materijalna i borbena sredstva.«¹⁾

Kao treći, u osnovi dopunski izvor opskrbe brigade, bila je pomoć saveznika 1944. i 1945. godine. Tada je bilo znatno lakše ratovati i zadovoljavati svakodnevne potrebe brigade.

Većina jedinica koje su ušle u sastav brigade, uz borbeno, imali su i iskustvo u organiziranju brigade činjenica je da su one izvodile borbena dejstva, prije i poslije ulaska u brigadu, na terenima jako oskudnim u živežnim namirnicama sa znatno brojnijim i tehnički opremljenijim neprijateljem.

U vrijeme formiranja brigade, pored ostalih rukovodilaca Štaba brigade, određen je i intendant brigade - Nikola Čaće. istodobno je određena

1) Vojna enciklopedija, knjiga 9, Beograd 1967. str. 28.

i intendantura, te intendanti bataljona, i to: 1. Milan Marčetić; 2. Jugoslav Jaramaz; 3. Vojko Đokić, i 4. Jerko Belamarić.²⁾

Intendantu brigade bili su određeni i njegovi pomoćnici. Oni su sve do kraja 1943. godine izvršavali zadatke po naređenju intendanta brigade prema situaciji i potrebama brigade.

Prilikom formiranja brigade formirana je štabna komora, koja je imala kuhara radi spremanja hrane za osoblje Štaba brigade, dva konjovoca s dva tovarna konja za nošenje radio-aparata, pisaćeg stroja, arhive, kazana i ostalog materijala, kao i nekoliko jačih konja.

Radi lakšeg rukovođenja i svrsishodnijeg funkcioniranja intendant brigade imao je svoju neposrednu izvršnu jedinicu - intendantsku četvu na čelu s komandirima i političkim komesarima i njegovim zamjenicima. Ona se sastojala od tri voda, s kojima su rukovodili komandiri i politički delegati, te najnužnijim pokretnim radionicama: za odjeću, za obuću, za potkiivanje konja i si. Prilikom formiranja brigade bilo je oko stotinu intendanata, ekonoma, kuhara i radioničara, to jest jedan na devet boraca i starješina. U sprovođenju zadataka opskrbe i prehrane brinule su se sve stariješine. Samo na taj način mogle su se savladati brojne teškoće i problemi.

Poslije godinu i pol dana broj radionica narastao je na deset i to onda kada se prešlo na suvremenije naoružanje s uvećanim potrebama za održavanjem suvremene tehnike. U intendanturi brigade cijelo vrijeme rata bio je i djelovao glavni skladištar i njegov zamjenik. Svi drugovi iz radionica su u pokretu bili i konjovoci. Svaki od njih bio je zadužen s konjem i tovarom. Na konje je, pored svog alata i pribora, tovario i ostalo što je bilo potrebno brigadi. Mesari su se brinuli o živoj stoci koja se zatekla u intendanturi radi prehrane svježim mesom.

U štabu svakog bataljona bio je intendant i njegov pomoćnik. Pri štabu bataljona postojao je ekonom i kuhar, radioničko odjeljenje i komora s 5-6 konja. Intendanti su se brinuli o opskrbi i prehrani, kao i o prijenosu materijalnih sredstava štaba bataljona. Komora je imala i nekoliko jahaćih konja.

U svakoj četvi i vodu pratećih oruđa bio je ekonom, kuhar opančar (kasnije postolar) s dva-tri tovarna konja radi prijenosa kuhinje, mitraljeza, municije, opreme čete (voda) i rezervne hrane. Nakon formiranja brigade svaka četa i bataljon bili su osposobljeni za samostalnu opskrbu hranom s terena ili iz partizanskih baza, a naročito za samostalnu pripremu i podjelu hrane na borbenim položajima, na odmorima i za vrijeme marširanja.

Upravo takva organizacija opskrbe brigade bila je u punom skladu s njenom borbenom namjenom kao udarne manevarske snage za borbu širom zemlje. I način borbenih dejstava imalo je utjecaja na organizaciju opskrbe i prehrane. Bataljoni, pa i čete, često su bili odvojeni prilikom izvršavanja borbenih zadataka i odvojeno se kretali. Takvi načini dejstava nametali su potrebu njihove samostalnosti za opskrbu i prehranu čete. Budući da su čete i bataljoni bili u direktnom kontaktu s neprijateljem prvi su dolazili do ratnog plijena, pa su i njihove komore bile redovnije popunjavane nego intendantura brigade, koja se plijenom popunjavala iz nižih jedinica, tj. na principu opskrbe »k sebi«. Taj je princip prisutan sve do 1944. godine, kada se javlja i postaje dominantan onaj regularniji »od sebe«.

2) Obrad Egić, n. d., str. 23 i 24.

Materijalna sredstva prenošena su do početka 1945. godine uglavnom tovnim konjima, kojih je prilikom formiranja brigade bilo 60 do 70. Broj tovnih grla povećao se do 180. Međutim, u slučajevima izvlačenja većih količina ratnog plijena ili uslijed potrebe za većim doturom sredstava u bataljone, zatim zimi po snijegu korištene su seoska zaprežna kola i sanjke, a ponekad i automobili.

Na rajonima razmještaja intendanti i ekonomi su se brinuli o neposrednom osiguranju svojih dijelova, a na maršu o urednom pokretu, posebno u odnosu na tovarna grla i stoku za klanje koji su bili najuočljiviji ciljevi za dejstvo neprijateljske avijacije.

Lica zadužena za opskrbu i prehranu bila su angažirana na slijedećim pitanjima:

- 1) opskrba oružjem, municijom, minsko-eksplozivnim sredstvima i vojnom opremom, a od kraja 1944. godine opskrba i mototehnikom;
- 2) opskrba živežnim namirnicama: brašnom ili žitom, mesom, voćem, povrćem i solju, zatim pripremom i podjelom kuhane ili suhe hrane;
- 3) opskrba odjećom, uključujući izradu novih i krpljenje pocijepanih dijelova odjeće;
- 4) opskrba obućom, uključujući izradu nove i popravka poderane obuće;
- 5) opskrba vodom;
- 6) opskrba duhanom.

Ipak su četiri elementa opskrbe glavna, i to: naoružanje, živežne namirnice, odjeća i obuća. S obzirom na to da su se oni u praksi ponašali veoma različito potrebno ih je prikazati od vremena formiranja brigade do početka 1943. godine, kad se brigada kompletnije opremila svim osnovnim potrebama za život i borbu i kada se ona razvila u snažnu jedinicu.

1. Opskrba naoružanjem pojavila se kao važno pitanje prilikom formiranja brigade. Tada je ona bila naoružana sa: 627 pušaka, 23 puškomitraljeza, 34 pištolja, 170 ručnih bombi i 27.000 puščano-mitraljeskih metaka.³⁾ S obzirom na brojno stanje brigade u momentu njenog formiranja, među prvim problemima bio je kako opskrbiti, prije svega s puškama, oko 150 nenaoružanih boraca, zatim kako povećati broj puškomitraljeza kojih je bilo toliko da se s njima podmire potrebe do jednog suvremeno naoružanog bataljona, po kriteriju da svaka desetina ima puškomitraljez, čemu se težilo, te kako povećati broj ručnih bombi, kojih je bilo svega jedna na pet boraca, a značile su mnogo u nedostatku topova radi uništavanja neprijateljskih bunkera i drugih jakih vatrenih točaka. Za sve ovo izlaz je bio - oteći u borbi od neprijatelja. Tako je i bilo. U prvih šest borbi, na osnovi zbirnih podataka iz Ratnog dnevnika brigade, naročito na Čilašu 27. oktobra, u Kijevu 1. novembra i u Maovicama 14. novembra 1942. Zaplijenjeno je: 134 puške, 4 puškomitraljeza i oko 10.000 metaka. Tek tada su se naoružali i svi borci 4. bataljona.⁴⁾ Plijenom od neprijatelja u nekoliko narednih borbi (2 puškomitraljeza, 55-60 pušaka, 56 ručnih bombi i znatne količine municije) brigada je mogla naoružati i nekoliko desetina novih boraca. Ono što je brigadi nedostajalo prilikom njenog formiranja, ona je to borbom otela od neprijatelja narednih mjesec i pol dana. Zatim je zaplijenila oružje za naoružavanje novih boraca, s čime se uvijek računalo poslije oslobođe-

3) Arhiv VII, k. 834, reg. br. 26-1.

4) Arhiv VII, k. 846, reg. br. 22-1. (Izvjestaj Štaba brigade od 15. XI).

nja naseljenih mjesta. Na Čilašu je zaplijenjeno i oko 100 ručnih bombi, koje su u većini u istoj borbi bačene na neprijatelja i naneseni mu gubici oko 30 mrtvih. S 4. bataljonom u borbi za Maovice djelovale su po jedna četa iz 1. i 3. bataljona, koje su svoj plijen ustupile 4. bataljonu. Oslobođenjem Livna 15. decembra jedinice 2. proleterske divizije zaplijenile su dosta oružja, a pored ostalog: 100.000 puščano-mitraljeske municije, 400 ručnih bombi, 6 mitraljeza, 13 puškomitraljeza i 150 pušaka.⁵⁾ Ovaj i plijen u Duvnu 19. decembra zadovoljilo je borbene potrebe jedinica za nekoliko narednih mjeseci, tj. do bitke na Neretvi, pa i kasnije.

2. Problem opskrbe živežnim namirnicama bio je od prvih dana formiranja brigade jako izražen. Dva su osnovna razloga za to: male količine *rezervi hrane u skladištima* 4. *operativne zone i dejstva brigade na dosta siromašnom prostoru*, pa narod nije mogao obilnije pomagati hranom jedinice brigade. Uz to, brigada nije borbom mogla doći do većeg plijena u živežnim namirnicama.

Od svih vrsta živežnih namirnica najredovnije je bila opskrba mesom u živoj stoci. Meso je u velikoj mjeri nadoknađivalo kruh ili kukuruzno brašno. Komore su zbog toga nastojale da imaju stoke za klanje. Međutim, hraniti tu stoku nije bilo jednostavno, a još je veće teškoće pričinjavala na maršu, jer je bila uočljivi cilj za dejstva neprijateljske avijacije. Ona je često trpjela znatne gubitke, a ponekad otkrivala i pravac maršša brigade.

Nastojalo se da borbena dejstva brigade, zbog potreba za njenom prehranom, budu na terenima koji su za njenu prehranu povoljniji. Stoga je bilo odlučeno na sastanku Štaba 4. operativne zone sa Štabom brigade 16. oktobra da se brigada angažira u dolini rijeke Cetine, prvo, zaštite ovog terena od utjecaja neprijatelja, drugo, da bi mobilizirale nove borce. Osim toga, pomjerenjem brigade s prostora Grahova u dolinu Cetine »riješilo bi se i pitanje ishrane brigade, koja je na teritoriji Grahova bila vrlo slaba«. ⁶⁾ Skromni dobrovoljni prilozi naroda u hrani nisu mogli zadovoljiti ni minimalne potrebe brigade. Konfiskacija imovine istaknutim neprijateljima nije nudila veće količine hrane. Problem prehrane se nastavio. Zbog toga je, na sastanku Štaba brigade 28. oktobra, pored ocjene vojne i političke situacije, zaključeno da je uslijed slabih mogućnosti opskrbe dalje zadržavanje brigade na Dinari (širi rajon Vagnja) necjelishodno. Štab brigade ponovio je svoj prijedlog Štabu 4. operativne zone da se brigada, ukoliko nije neophodna na ovom terenu, prebaci na sektor između Vrljike, Knina i Šibenika, a ako mora ostati na ovom terenu, da se riješi pitanje opskrbe. ⁷⁾ Brigada je poslije kraćeg vremena dejstvovala oko Vrljike i na komunikaciji Vrljika - Drniš i Vrljika - Knin. Opskrba je na ovom prostoru bila znatno bolja.

U to vrijeme izvještaj Štaba brigade Štabu 4. operativne zone jasno oslikava stanje prehrane u brigadi i namjere Štaba brigade. Evo dijela tog izvještaja: »Do sada su naše jedinice dobijale redovno sljedovanje, ali ono nije dovoljno, jer su naše jedinice vrlo rijetko u mogućnosti da bi mogle iz pozadine, tj. terena na kojem se nalaze, dobivati bilo kakvu hranu, osobito ono što bi za njih bilo najpotrebnije, a to je mlijeko, voće i povrće. Kako sada raspoložemo manjim rezervama krušne hrane, a priličnom re-

5) Arhiv VII, k. 731, reg. br. 10-1.

6) Branko Obradović, n. d., str. 41.

7) Arhiv VII, k. 846, reg. br. 18-1. (Izveštaj Štaba brigade od 28. X 1942.).

zervom stočne, morat ćemo sada kad dani postaju hladniji partizanima pojačati obroke mesa, variva i kruha i to ovako (bar privremeno) 50 dkg mesa, 50 dkg brašna i 25 dkg pasulja, odnosno 50 dkg krompira ako ga ima. Ono što je najgore, svakako je jednolična hrana koja ne utječe baš najbolje na organizam ljudi.«⁸⁾ Iz ovog dijela brigadnog izvještaja vidljivo je koliko se količini i raznovrsnosti prehrane poklanjala dužna pažnja. To je i razumljivo, jer su to bili osnovni preduvjeti održavanja fizičke snage i borbenog morala ljudstva brigade. To su intendanti vrlo brzo spoznali doživljavajući i sami napore marševa i borbe na teže prohodnom zemljištu, u lošim meteorološkim prilikama, najčešće noću.

Poznatije stav da borci nisu smjeli samovoljno ništa uzimati od naroda. O tome se strogo vodilo računa jer to je bilo krupno političko pitanje, tj. pravilni odnos narodne vojske prema svom narodu. Praksa je bila, kad se nije raspolagalo s hranom i gdje još nije bila razvijena narodna vlast, da se stanovništvu objasne ciljevi NOB-a, uvjeravajući ga u potrebu davanja hrane svojoj vojsci. Poslije toga sami bi mještani prikupili i donijeli hranu i druge potrepštine. Dosta puta se dešavalo da borci brigade svjesno trpe glad da bi stekli povjerenje naroda, što je on visoko cijenio i svojom pažnjom uzvratio. U krajnjoj nuždi vršene su ekonomske akcije radi nabave hrane od onih koji su je imali i od ljudi koji su bili neprijateljski raspoloženi prema NOP-u. Njima su intendanti davali pismene potvrde kao dokaz pomoći NOV, pa su poslije rata mnogi vršili nadoknadu od narodnih vlasti. U toku 1942. godine bile su svega tri ekonomske akcije i dvije konfiskacije imovine istaknutim neprijateljima u selima D. Peulje i Kijevo.

Ponekad, zbog nedostatka hrane, preko organa narodne vlasti borci su razmješteni po kućama. Ogromna većina domaćinstava rado je prihvatila borce.

Oslobođenjem Livna i njegove okolice znatno se poboljšala prehrana ljudstva brigade. U okolici Livna poduzeto je intendantsko izviđanje radi nabavke živežnih namirnica za brigadu za stanoviti vremenski period. Pritom su intendanti pazili da ne naprave ni najmanju grešku koja bi narušila pravilan odnos prema narodu.

Prvih nekoliko mjeseci, a često i u toku NOR-a, brigada nije imala dovoljno soli. Ni u ratnom plijenu nije bilo tog artikla, osim pri oslobođenju većih mjesta: Livna, Duvna, Jablanice itd. Tada se je sol dijelila po jedinicama, a i borci su nastojali da je imaju kod sebe - u nekoj posudici ili zavežnju, kao što su imali duhan, municiju i si. Zatim se je u Crnoj Gori 1944. osjećala njena nestašica.

3. Opskrba odjećom i obućom nije se mogla uspješno riješiti još od prvih dana formiranja brigade. Prve teškoće su nastale dolasko hladnijih dana, a posebno je bio težak boravak noću na planinskom prostoru srednje Dalmacije (od Vagnja do Strmice), zatim oko Grahova i Livanjskog polja. Habanje odjeće, a osobito obuće, bilo je prebrzo. Zbog toga je bilo mnogo boraca zamotanih u pokrivače, s kapom na ušima, a u nedostatku obuće i s krpeljama na nogama.

Opanci - oputari rađeni su od štavljene kože. Pošto i nje nije bilo dovoljno opanci su rađeni od prijesne (sirove) goveđe ili svinjske kože. Kada se došlo do automobilskih guma opanci su pravljani i od njih, zatim od širokih remena kojima su pokretani električni strojevi u rudnicima, mlino-

2) Obrad Egić, n. d., str. 23 i 24.

vima i si. Ipak je to bila obuća iz nužde i loša, posebno u kišnim danima i zimi. Zbog stalnog problema s obućom često su zaduživani oni borci koji su se u taj zanat razumijevali, da pomognu obučarima pri štabovima bataljona, a posebno pri komandama četa.

O problemu odjeće u brigadi, desetak dana poslije formiranja brigade, najbolje nam kazuje dio izvještaja Štabu 4. operativne zone. On glasi: »Što se tiče odjeće i obuće može se slobodno reći da stojimo vrlo loše, to više što se zima približava. Neki dan rano ujutro u Štab brigade došla su deseterica drugova s položaja i nisu mogli izdrazati niti čekati smjenu. Oni su u staroj košulji i još starijem kaputu do poslije pola noći bili na kiši i buri, bez ogrtača, bez šatorskog krila. Kad ih je čovjek pogledao izgubio je svaku volju za neko kažnjavanje, premda bi se njihov postupak u normalnim prilikama i pod drugim okolnostima i te kako strogo uzeo u pretres.«⁹⁾ Problem odjeće se nešto ublažio kada je Štab 4. operativne zone 1. decembra poslao u Crni Lug brigadi znatnu količinu zimske odjeće i obuće. To se stanje vidno popravlja poslije respektivnog plijena odjeće i obuće u Livnu i Duvnu. Inače, odjevenost ljudstva bila je jako šarolika: od civilnog odijela, poluvojničkog do vojničkog. Za opremljenost boraca u Ratnom dnevniku Obrada Egića, na str. 25. se kaže: »Od opreme borci su imali: torbicu ili ranac, pribor za jelo, čaturicu za vodu, pribor za umivanje, rublje i municiju. Većina je imala šinjele ili šatorska krila«. Ovaj tekst ne precizira na koji se period ratovanja ovo stanje opremljenosti boraca odnosi. Moguće je da se radi o znatno kasnijem periodu, vjerojatno o 1944. godini i kasnije. Jer, većina te opreme, kao i opasači s uprtačima s kojima je najpogodnije nositi pištolje i bombe, plijenjena je od neprijatelja. Za prvih šest mjeseci borbi brigada je imala veliki ratni plijen, ali ne takav da je svaki njen pripadnik mogao imati sve dijelove opreme. Zima 1942/1943. godine poznata je u brigadi po nestašici pojedinih dijelova odjeće i opreme: zimskih toplih odijela, zimskih kaputa, šinjela, šatorskih krila, šalova, rukavica, čarapa i dr. Poboljšanje ovim sredstvima nastaje od ratnog plijena u dolini Neretve. Takvo se stanje održava s neznatnim promjenama sve do 5. neprijateljske ofanzive kada je došlo do nestašice odjeće, obuće i opreme. Takvo stanje potrajalo je sve do kapitulacije Italije.

Budući daje brigada većinu ratnih dana provela i djelovala na kraškim terenima i brdsko-planinskom zemljištu problem vode za nju je bio jako izražen. Stoga su se iznalazila najpovoljnija rješenja. Kuhinje su se obično razmještale bliže izvorima vode ili se voda dopremala u četnim i bataljonskim kazančićima, seoskim vučijama i bačvicama na samarima tovarnih konja. Bezvodno područje dinarskih planina i primorja prisiljavalo je brigadu da koristi vodu i iz vrtača, lokava i kamenica, gdje se voda zadržala poslije topljenja snijega. Ta voda je bila prljava i zagađena. Međutim, borci su je pili cijedeći je prethodno kroz svoje maramice ili rublje. Zimi na zemljištu pokrivenom snijegom, a u nedostatku izvora vode, snijeg je topljen za potrebe i ljudi i grla. Težilo se, kad god je bilo moguće, da se izvrši stručni pregled vode. To je posebno važno za vodu na javnim bunarima i čatrnjama koju je neprijatelj mogao lako zatrovati, a što je ponekad i činio. Da partizani ne bi koristili vodu, neprijatelj je, na primjer, u zapadnom dijelu Crne Gore 1944. minirao zemljište oko bunara, tako daje bri-

2) Obrad Egić, n. d., str. 23 i 24.

gada i tu imala gubitaka u ljudstvu i teškoća da brzo dođe do prijeko potrebne vode.

Bila je rijetka i redovna opskrba duhanom. Nešto je cigareta poslano s neoslobođenih teritorija pa je i brigada dobijala dio tin pošiljki preko teritorijalnih komandi. Na terenu boravka brigade najčešće je korišten duhan tzv. krdža, osim u zapadnom dijelu Crne Gore i južnoj Hercegovini, gdje se dolazilo do duhana bolje kvalitete. Pravi cigaret-papirići bili su prava rijetkost. Za uvijanje duhana za cigaru korišteni su i neprijateljski leci, jer su bili od ljepšeg i tanjeg papira nego što je bio novinski ili list iz neke knjige. U cjelini to je bilo nedovoljno, kako po količini tako i po kvaliteti. Veći ratni plijen duhana bio je u zapadnom dijelu oslobođene Foče 7. aprila 1943. godine. Zahvaljujući tome mnogi borci imali su duhana i u 5. ofanzivi. Često je u oskudici duhana bilo slučajeva da jednu cigaru puše i do deset drugova. Pojedinci su koristili suhi list od drveta izmravljen i zamotan u papir ili u mekši kukuruzov list. Od kraja 1943. godine i opskrba duhanom se normalizira, jer se dolazi do većeg plijena u oslobođenim varošicama i gradovima, a taj artikal slali su i saveznici.

Godine rata su veoma različite u pogledu opskrbe i prehrane.

Spomenuto je da je brigada u prvim mjesecima 1943. imala zalihe u oružju i municiji još od plijena u Livnu, zatim Duvnu i Posušju od čega je naoružano oko 150 novih boraca iz rajona Imotskog i Duvna.

Znajući da su izvori opskrbe partizana oružjem i municijom iz ratnog plijena, neprijatelj je ta sredstva uništavao ako ih nije uspio evakuirati. To se desilo u borbi za oslobođenje Imotskog. Tada je javljena kratka vijest: »Neprijatelj je u panici napustio ovaj sektor zapalivši prethodno skladište oružja i municije u Imotskom«.¹⁰⁾

U pripremi za pokret ka dolini Neretve Štab je brigade dobio narednje u kojem se nalaže da se brigada opskrbi hranom za ljude i stoku, te izvrši ostale pripreme za predstojeći marš. U vezi s tim, Štab je brigade 13. februara naredio da se za borce osigura hrana za tri dana, budući da im predstoji kretanje preko nenaseljenog teritorija. Pokret je otpočeo iz rajona Posušja ka Rakitnom, a odatle ka selu Striževo. U to vrijeme pravac marša brigade bio je pokriven nametima snijega s velikim usponima i strmim padovima, pa su opremu koja je bila nakvašena na konjima, nosili borci.

Izbijanjem i borbom u širem rajonu D. Drežnica od zaplijenjenog oružja formirana je 20. februara prateća četa brigade (dva teška minobacača i dva teška mitraljeza). Ta četa je ubrzo poboljšala vatrenu podršku brigadi prilikom njenih dejstava. Brigada se tada dobro opskrbila iz bogatog ratnog plijena razbijene talijanske divizije »Murge«, zatim prilikom razbijanja četnika u Jablanici i četničkih brigada nakon forsiranja Neretve 7. marta 1943. godine. Taj je plijen zadovoljavao borbene potrebe za stanovito vremensko razdoblje.

Poslije forsiranja Drine dolazi do oslobođenja okolice Foče i njenog zapadnog dijela do rijeke Čehotine. Na istočnoj strani Foče nalazila se tvrđava koju su Talijani podesili za dugotrajnu obranu. Brigada je na tom sektoru bila preko mjesec dana i povremeno vodila borbe. Naročito se poklanjala pažnja materijalnom sređivanju jedinica. Sve radionice jedinica radile su stalno i mnogo doprinijele poboljšanju općeg stanja. Iako je plijen bio respektivan, opskrba je u okolici Foče skromna, zbog toga što se opravdano prednost u živežnim namirnicama davala brojnim ranjenicima u brigadi, divizijskoj i Centralnoj bolnici.

10) Arhiv VII, k. 846, reg. br. 13-3 - Dnevnik brigade za 10. II 1943.

ravdano prednost u živežnim namirnicama davala brojnim ranjenicima u brigadi, divizijskoj i Centralnoj bolnici.

Iz rajona Foče brigada je 15. maja 1943. (dan početka 5. ofanzive) stigla u Boan (Crna Gora), da bi preko Krnje Jele izbila na Sinjajevinu u rajon Jablanov vrh, Borova glava i crkva Ružica. To je izrazito siromašan teren. Na tom prostoru tada je bilo mnogo jedinica iz Operativne grupe divizija što je pogoršavalo ionako slabu opskrbu. Zbog toga nije moglo biti redovne prehrane. Na ovom se terenu prvi put jela konjetina, naravno iz nužde, zatim kopriva bez soli i masnoće. Na ovim visokim planinama prvi put je bilo smrtnih slučajeva od smrzavanja zbog loše odjeće, obuće i slabe prehrane. U takvoj situaciji fizičke mogućnosti su vidno opadale, ali ne i borbeni moral, jer je svim pripadnicima brigade bilo jasno da ovaj teren ne može pružiti zadovoljavajuće uvjete. Neimaština, uz česte borbe i napore marševe, iscrpljivala je brigadu od Sinjajevine, preko Durmitora, Sutjeske, Donjih i Gornjih Bara i Zelengore do Romanije. Organizirane opske i prehrane nije bilo od dolaska na Sinjajevinu do oslobođenja Kladnja (period od 45 dana). Kroz to vrijeme najkritičniji su dani za brigadu bili G. i D. Bare iznad Sutjeske zaključno do Miljevine (10 dana). Za ovih 10 dana izuzetnih napora, borbi i stradanja brigade osnovno je ovo:

- Da je njemačka grupa »Anaker« koja se borila protiv brigade na D. i G. Barama, pored brojčane i tehničke nadmoći redovno podržavana artiljerijom i avijacijom, imala je i vrlo dobro organiziranu i redovnu opskrbu i prehranu svojih jedinica svim potrebama za borbu i život. Njene jedinice prije borbi bile su na odmaranju, a za vrijeme borbi nisu bile opterećene ranjenicima.

- Nasuprot iznesenom brigada je u prethodnim borbama i marševima, te zbog slabe prehrane, bila prilično izmoždena i umjesto odmora, uslijedili su joj još veći napori. Nije raspolagala teškim naoružanjem, a opskrba municijom jedino se rješavalo plijenom od neprijatelja. »Na Barama se osjećala kritična nestašica municije, posebno kod 3. bataljona. Tokom noći bataljoni su s manjim dijelovima, desetinama i vodovima poduzimali izvjesne napade isključivo s ciljem da se domognu oružja i municije.«¹¹⁾

- Poseban problem bilo je prehrana jedinica i bolnice brigade na siromašne i u prethodnim godinama rata potpuno iscrpljenom i opustošenom teritoriju. Bez živežnih namirnica uslijedilo je gladovanje. Uz tako izuzetno tešku situaciju brigada je izvodila danonoćna borbena dejstva. Za prehranu ljudstva ubijena su iscrpljena tovarna grla (konji i mazge) iz vlastitih intendatura i komora. Zbog izladnjelosti pojedinci su u teškim trenucima jeli sirovo, a ponekad i natrulo meso ranije poginulih ili crknutih grla. U pomanjkanju kuhane konjetine, koja se spremala samo noću za »hranu« se upotrebljavala već oprobana trava crijemuša i kiselica, te bukova kora. Zaplijenjeni dnevni obroci iz ranaca Nijemaca bili su prava poslastica. Ali, toga je bilo malo. Prilikom izbijanja brigade u rajon s. Miljevine poginuo je intendant brigade, a prije njega na Barama dva intendanta bataljona. Nestali su kada su brigadi bili najpotrebniji. Stravična su dejstva neprijateljske avijacije po izbijanju jedinica brigade sa Zelengore u s. Miljevine. Hrane nije bilo, a trebalo je poslije teških gubitaka od bombardiranja prikupiti preostalo ljudstvo, kuhinjsko posuđe, odbjegli konje i nabaviti nešto hrane. U tome se uspjelo padom noći. Pripremljeno se nešto

2) Obrad Egić, n. d., str. 23 i 24.

hrane. Budući da su izgledniji borci jeli i nekuhanu hranu, to je dovelo do jačih želučanih oboljenja.

Poslije Miljevine nastavlja se marš ka Romaniji. Tih je dana neprijateljska avijacija nanijela velike gubitke brigadi. Na odmoru u s. Pjevci, radi sređivanja brigade, napisano je o stanju brigade slijedeće: »Borci su bili iscrpljeni dugom borbom u proboju iz okruženja, izgledniji, sa smanjenim naružanjem i slabom obucom i odjećom. Ipak, uza sve to, moral preživjelih boraca i starješina bio je na visini.«¹²⁾ Poslije 10 dana odmora i sređivanja, te oslobođenja Olova, ocjena stanja brigade glasi: »Jedinice su ponovo bile u ofanzivi, sa poboljšanom ishranom i mogućnošću za odmor. Poslije svega onoga što je brigada izdržala u maju i junu borbena sposobnost je ponovo narastala.«¹³⁾

U »Ratnom dnevniku... brigade« za 29-30. juna 1943. godine zapisano je: »Intendantura brigade počela je normalno funkcionirati. Bataljonskim intendantima dijelila je bogato sljedovanje živežnim namirnicama. Iscrpljeni i gladni borci počeli naglo jesti; uslijed toga dosta ih se razboljelo.«¹⁴⁾

U rujnu 1943. brigada je ponovo u Crnoj Gori i Sandžaku. Uslijedila je i kapitulacije Italije, kada brigada sudjeluje u razoružavanju talijanskih jedinica. U oslobođenoj Andrijevici pojedini mještani i cijele porodice stavili su na raspolaganje borcima sve što su imali: stanove, hranu, piće, pa čak odjeću i obuću, a četvorica njih izvadili su iz svojih »tajnih« skladišta velike količine civilnih odijela, platna i rublja i to poklonili brigadi.¹⁵⁾ Kapitulacija Italije donijela je mnogo ratnog plijena iz talijanskih skladišta, tako da su opskrba i prehrana još efikasnije.

U oktobru i novembru nastavlja se redovna opskrba i prehrana, da bi se bitno poboljšala 5. decembra 1943. kada je kod Jabuke stradala gotovo cijela brigadna intendantura,¹⁶⁾ a dva dana kasnije Nijemci su iz skladišta NOVJ u Prijepolju i Pljevljima zaplijenili velike količine hrane, oružja i vojničke opreme.¹⁷⁾ Ova dva događaja bitno su ugrozili redovnu opskrbu i prehranu, u zimskim uvjetima. Učinjeni su veliki napori za formiranje nove intendanture i da se stanje opskrbe i prehrane normalizira. Računalo se ozbiljno i na punu podršku naroda, osobito u prehrani.

Borbe i marševi u zapadnoj Srbiji u decembru 1943. i u januaru 1944. godine (35 dana), iako na ledenom sniježnom pokrivaču i niskim temperaturama, opskrblijevanje, a naročito prehrana, odvijala se dobro, zahvaljujući, prije svega, podršci naroda. Zatim je u Novoj Varoši pao u naše ruke novi ratni plijen (mnoga materijalna sredstva i oprema njemačke vojne bolnice).

U povratku iz Srbije u Crnu Goru 22. januara 1944. godine, blizu Ruda (s. Bijelo Brdo) brigada dolazi do novog bogatog plijena (puške, mitraljezi, meci, ručne bombe, šinjeli, cokule, pokrivači, šatorska krila i dosta druge opreme).¹⁸⁾ To je dobro došlo dijelu ljudstva da lakše podnosi velike hladnoće.

12) Branko Obradović, n. d., str. 157 i 158.

13) Isto, str. 159.

14) Obrad Egić, n. d., str. 141.

15) Obrad Egić, n. d., str. 166.

16) Obrad Egić, n. d., str. 185.

17) Isto, str. 186.

18) Branko Obradović, n. d., str. 210.

Brigada je 4. februara stigla u Kolašinsko polje, a u Kolašin dva dana kasnije. Za to su vrijeme Štab i intendantura 2. korpusa učinili sve da se ljudstvo brigade odmori, nahrani i opskrbi oružjem, odjećom i obućom, a za to je bilo mogućnosti, jer su saveznici već počeli dopremati materijalna sredstva 2. korpusu NOV i POJ.¹⁹⁾

Početkom marta, poslije teških borbi koje su trajale tri dana i tri noći za rajon s. Bate i Čevo, neprijatelj je u panici pobjegao, ostavivši velike količine ratnog materijala. I narod zapadne Crne Gore s velikim simpatijama je primio dalmatinsku jedinicu i sve brojnije stupao u redove NOVJ.²⁰⁾ U nekoliko slučajeva pomoć u sredstvima iz 29. hercegovačke divizije pridonijela je boljoj snabdjevenosti brigade.

U augustu mjesecu, boravkom intendanture brigade u s. Vilusi i Maočići, prehrana i opskrbljivanje, uz angažiranje i narodnooslobodilačkih odpora, bili su u osnovi zadovoljavajući iako je taj teren bio prilično iscrpljen dugim bavljenjem partizanskih jedinica na njemu. Uz to jedinice su se prilično odmorile jer nisu imale većih borbi.²¹⁾ Oslonac na narod i organe narodne vlasti i ovog puta se pokazao kao najsigurniji izvor opskrbljivanja. Ovo je i najpravičniji način dolaženja do hrane s terena za potrebe brigade, jer su odbornici u mogućnosti da objektivno odrede zahtjeve prema mogućnostima pojedinih domaćinstava.

Nastavlja se prodor brigade ka rajonu Boka Kotorska, Konavlima i Dubrovniku. Razbijanjem glavnih snaga 334. njemačkog puka u uporištu Ledenice, brigada je zaplijenila: dva topa 105 mm, pet minobacača, 34 »šaraca«, 37 mašinki, 34 pištolja, oko 380 pušaka i raznog vojničkog materijala i opreme.²²⁾ Nešto skromniji plijen bio je u Tivtu i Kotoru dobijen poslije paničnog bijega njemačkih posada.

Dolazak brigade u Dubrovnik na duži odmor poslije teškog ratnog puta i teškoća u opskrbljivanju i prehrani, imao je veliki utjecaj na jačanje njene borbene sposobnosti. Brigadna intendantura razmjestila se u Kuparima i Srebrenu. Ona odatle mjesec dana pruža potpunu opskrbu i dobru prehranu ljudstvu brigade.

Druga polovina 1944. godine karakterizira dobra opskrbljenost brigade svim potrebama za život i borbu. Tome je pridonio veliki ratni plijen i pomoć saveznika.

Pomoć saveznika u osnovi je sadržavala slijedeće: odjeća, obuća i vojna oprema ljudstva i štabova i živežne namirnice. Od naoružanja: municija za automate engleskog porijekla; ručne protutenkovske bacače »John Buli« i mine za njih, kao i mine za slične bacače njemačkog porijekla; puščano-mitraljeska municija za pješadijska oružja njemačkog ili talijanskog porijekla u naoružanju brigade; mina za minobacače 81 mm i dr.; ručne bombe; eksploziv i sredstva veze. Kasnije, nakon uspostavljanja neposredne veze sa saveznicima na obali Jadrana: gorivo, mazivo, neke tipove vozila i si. Dakle, riječ je o sva tri izvora snabdijevanja. Otada je brigada suvremeno opremljena, pa čak i s teškim naoružanjem. Snabdijevanje se uspješno obavlja. Tada se brigada po prvi put u NOR-u mogla oslanjati i na skladišta viših komandi i u pozadini, koji su popunjavani ratnim plijenom i iz pomoći saveznika. U prvo vrijeme pomoć je stizala savezničkim avionima i spuš-

19) Isto, str. 215.

20) Isto, str. 225 i 226.

21) Branko Obradović, n. d., str. 253.

22) Isto, str. 287.

tana padobranima (naoružanje), a bez padobrana izbacivani su paketi u kojima je bila odjeća, obuća i slično. Još od svibnja 1944. godine brigada je organizirala redovan prihvata tih sredstava u s. Velimlje (Crna Gora), pod kontrolom majora Erika Dryka, šefa engleske vojne misije pri Štabu Primorske operativne grupe.²³⁾

Poslije oslobođenja Herceg-Novog i Kotora engleski komandosi su svojim brodom dovezli izvjesnu količinu oružja, municije, nagaznih mina i druge vojničke spreme i materijala za potrebe Konavlskog partizanskog odreda i brigade.²⁴⁾

U daljnjim dejstvima duž dalmatinske obale i na otocima za prijevoz sredstava iz pomoći saveznika koristio se brodski transport preko Jadrana.

Kada se od 1944. godine raspolagalo s relativno velikim količinama materijalnih sredstava a sva tri izvora opskrbe bili istodobno efikasni, postepeno se dolazi do suvremenog sistema opskrbe po principu »od sebe« i evakuacije po principu »k sebi«. Tada su dotur sredstava u potčinjene jedinice a ponekad i na njihove borbene položaje i evakuacija ranjenih - bolesnih i viška materijalnih sredstava iz nižih u više jedinice i u pozadinu postali osnova sistema, posebno od 1945. godine. On je bio efikasan i racionalan radi čega se u brigadi, uz štabno-operativni i politički, obrazuje pozadinski sektor na čelu s pomoćnikom komandanta za pozadinu. U njegovoj je nadležnosti: intendantura s komorom i radnom jedinicom, tehničke službe (za naoružanje s bojnom komorom, za inženjerijska sredstva, za mototehniku i dr.), te sanitet s bolnicom, apotekom i bolničkim vodom. Prednost ovog sistema bilaje u tome što su svi pozadinski organi i jedinice funkcionirale po jedinstvenom planu pomoćnika komandanta za pozadinu, kojeg je odobravao komandant brigade.

Shodno potrebama u vezi snabdijevanja prehranom, odjećom i obućom uvedeni su pomoćnici intendanta brigade za svaki taj sektor. U siječnju 1945. pozadinski se dijelovi brigade motoriziraju. Tako se oni (intendantura i bolnica) na prvom maršu u 1945. godini prebacuju na kamionima, kao poseban ešelon, iz Dubrovnika preko Metkovića za Ljubuški.²⁵⁾ Opskrba i prehrana brigade i u teškim borbama oko Širokog brijega u vrijeme Mostarske operacije dosta je dobra.

Krajem 1944. i početkom 1945. godine organizacijsku strukturu snabdjevačkih organa pri Štabu brigade činili su: intendantura 102, bojna komora 62 i radni vod 29 lica²⁶⁾ - ukupno 201 lice. To je dvostruko više pri samom Štabu brigade nego u cijeloj brigadi u vrijeme njenog formiranja. Normalan je bio takav proces s obzirom na tri puta veće brojno stanje i oko šest puta uvećano suvremeno naoružanje brigade. Formacija brigade sa šest samostalnih jedinica u vrijeme njenog formiranja povećala se na 15 takvih jedinica krajem 1944. godine.

Pokret brigade u Dalmaciji pješke trajao je 7 dana (21-27. februara). Prehrana na maršu organizirana je iz vlastite komore koja je bila dobro opskrbljena. Na maršu brigade bilo je i 177 tovarnih konja.²⁷⁾ Dolaskom u srednju Dalmaciju brigada vrši »manje preoružanje pješadijskim oružjem,

23) Obrad Egić, n. d., str. 238 i 239.

24) Isto, str. 254—255, fusnota br. 178.

25) Arhiv VII, k. 838, reg. br. 1/2.

26) Arhiv VII, k. 846 B, reg. br. 2/6. Jedinnačni spisak ljudstva 2. dalmatinske proleterske brigade, početne stranice: za intendanturu 66, za bojnu komoru 309 i za radni vod 400.

27) Arhiv VII, k. 843, reg. br. 3/3.

njemačkog porijekla, dok je starije naoružanje, uglavnom talijanskog, predato Komandi područja u Splitu... Snabdijevanje hranom vršeno je uglavnom iz skladišta, pekara i klaonica Komande mjesta u Sinju²⁸⁾ Prehrana je dobro organizirana za vrijeme marša brigade u dvije kolone (Dicmo - Sinj - Drniš i Klis - Solin - Trogir - Drniš). Brigada je došla na prostor Drniš - Kosovo polje. U narednom pokretu do Novigrada, brigada je po dijelovima stigla između 19. i 21. marta.

Na borbenom putu od Novigrada do Istre brigada ostvaruje krupne borbene uspjehe, a opskrba i prehrana ljudstva na visokom je stupnju. Razumljivo je da i novi ratni plijen pridonosi tome. U borbi za uporište Crni i Ravni Dabar - 8 km sjevero-istočno od Karlobaga, zaplijenjena su: 2 puškomitraljeza, 1 minobacač s 2 sanduka mina, 15 pušaka, 1 automat, 2 signalna pištolja, 2 telefona, 6 kola razne vojničke opreme, 8 konja i 12.000 pušanih metaka. U borbi za Jablanac zaplijenjeno je: 8 topova (tri ispravna), 2 minobacača 81 mm, 15 »šaraca«, 160 pušaka, 26 automata, 47 pištolja, 15 dvogleda, 9 signalnih pištolja, 1 motor za punjenje akumulatora, 6 radio-stanica (3 ispravne) vagon municije i više vagona hrane i ostale vojne opreme. S obzirom na to da su u pitanju goleme količine plijena, Štab brigade pravilno odlučuje: da dva bataljona produže dejstva ka Senju, »a ostale jedinice da se prikupe u rajon Jablanca, radi sređivanja i prikupljanja ratnog plijena.«²⁹⁾

Poslije oslobođenja Jablanca brigada se 4 dana odmara i ujedno vrši pripreme radi iskrcavanja na otok Rab. Prevoženje preko mora izvodi se brodovima RM NOVJ i saveznika 14/15. aprila 1945. g. Intendantura je s 2. bataljonom i bolnicom u drugom ešelonu za koji je planirano da ostane u rajonu Jablanca do 18. aprila, kada će doći do plovidbe i iskrcavanja u uvali Crnika.³⁰⁾ Prebacivanje drugog ešelona izvršeno je planski i u potpunom redu.

U borbama za oslobođenje Karlobaga, Konjskog, Baških Oštarija, Šušnja i otoka Raba ukupno je zaplijenjeno: 8 topova 105 mm, protivkolski top 50 mm, 9 teških mitraljeza, 31 puškomitraljez, 40 automata, 290 pušaka, motocikl, 5 kola, 12 konja, 6 vagona hrane, 850 vagona soli, dosta municije, naročito artiljerijske.³¹⁾

Brigada u ovo vrijeme u borbama nije trebala štedjeti municiju ni eksplozivna sredstva. Dotur potrebnih sredstava na borbene položaje bio je organiziran na najsuvremeniji način - brzim automobilskim transportom. Utrošci borbenih sredstava u brigadi radi oslobođenja Hrvatskog primorja, dijela otoka i Istre bili su dnevno izuzetno veliki. To joj je omogućavao ogroman ratni plijen, a i pomoć saveznika je pristizala. Samo u borbi za Karlobag, pored ostalog, utrošeno je: 600 mina za teške i 320 za lake minobacače, 49 metaka za protutenkovsku pušku, 390 ručnih bombi, 650 artiljerijskih granata, oko 80.000 metaka za puške i automate, 90 signalnih metaka i dr. U dinamici boja upotrebom svih borbenih sredstava koje su imali na raspolaganju, starije i borci ispoljili su zadivljujuće stručno znanje i uvježbanost. To je, bez sumnje, bio rezultat višegodišnjeg bogatog ratnog iskustva.

28) Branko Obradović, n. d., str. 309 i 310.

29) Branko Obradović, n. d., str. 317.

30) Arhiv VII, k. 843, reg. br. 9-11/1.

31) Obrad Egić, n. d., str. 310.

U vrijeme desanta brigade na otok Cres 19. aprila njene komore su ostale privremeno na Rabu. Borci su dobili hranu za dva dana i dovoljne količine municije. Na Cresu je dobijen ogroman ratni plijen: 9 topova, 8 minobacača 81 mm, 1 laki bacač, 13 flakova (PA oruđa od 20 mm), 9 teških mitraljeza, 27 puškomitraljeza, 330 pušaka, 17 automata, 40 pištolja, 25 signalnih pištolja, 4 PA dvocijevna topa 20 mm, 25 sanduka municije za PT top, 80 sanduka mina za bacač, 28 sanduka nagaznih mina, 31 sanduk puščane municije, 10 sanduka tromblonskih bombi, 28 sanduka municije za »brodu«, i 1.300 ručnih bombi, 4 radio-stanice, 5 radio-aparata, 10 telefona s puno kabela, 3 kamiona, 2 vagona topovske municije i velike količine drugog materijala i hrane.³²⁾

Posljednji ratni plijen bio je dan-dva pred kraj rata u s. Jelšane (Istra), gdje je zaplijenjena velika količina ratnog materijala i cijela njemačka bolnica s 30 ranjenika. Zatim je kod Ilirske Bistrice presječena odstupnica neprijateljskoj komori i tom prilikom zaplijenjeno: 484 puške, 4 mitraljeza, 28 puškomitraljeza, 8 minobacača i 2 topa.

Opskrbljivanje i prehrana brigade zadnjih mjeseci rata planirani su i sprovedeni na suvremen način, tj. organiziranim doturom iz pozadine, gdje su formirana skladišta pri višim štabovima i komandama mjesta na tek oslobođenom teritoriju, kao i planskom evakuacijom viška plijena s fronta u pozadinu.

U toku rata brigada se nekoliko puta preoružavala budući da je za 31 mjesec i 7 dana ratovanja stekla golemi ratni plijen. Ona je herojskom borbom stvorila sebi uvjete da bude suvremeno naoružana i opremljena.

Želimo istaći da su opskrbljivanje i prehrana bili stabilni osim u bici na Sutjesci, a u drugoj polovini 1944. godine do završetka rata vrlo dobri. Odgovorne starješine obavljale su ove poslove veoma dobro, često u teškim situacijama. Fluktuacija intendantata i ekonomata bila je permanentna - promijenilo se šest intendantata brigade, 25 intendantata bataljona i preko 70 ekonomata četa i samostalnih vodova.

32) Arhiv VII, k. 843, reg. br. 12-1/2. Izvještaj Štaba 9. divizije o borbama za oslobođenje Cresa, Lošinja, Istre i Trsta.